

ОСОБЛИВОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ПРИВАТНОМУ ПРАВІ

Існуючі розбіжності в розумінні поняття юридичної відповідальності в приватному праві та малодослідженість зазначеного явища є наслідком стрімкого утвердження економічної свободи, вдосконалення та розвиток права приватної власності, активізації ринкових відносин.

Така ситуація викликає необхідність розробки якісно нових концепцій юридичної відповідальності, які б відповідали запитам сьогодення, забезпечували надійну роботу механізмів правового регулювання у різноманітних сферах державного управління.

Проблемам теоретичного осмислення юридичної відповідальності як правового феномену присвячені дослідження як представників загальнотеоретичної юриспруденції, так і галузевих наук, зокрема С. Алексєєва, Л. Белої, І. Захарова, О. Іваненко, І. Канзафарової, Д. Кархальова, О. Кожевнікова, Д. Ліпінського, Г. Прокопович, О. Репетевої, Р. Стефанчука, Є. Харитонова, В. Ягудіної та інших.

Метою цієї статті є висвітлення особливостей функціонування інституту юридичної відповідальності в приватному праві, для досягнення якої із застосуванням методів аналізу та синтезу, необхідно вирішити наступні завдання: охарактеризувати поняття юридичної відповідальності в приватному праві; висвітлити особливості засобів юридичної відповідальності в окремих галузях цивілістичного спрямування, знайти загальне та особливе.

Враховуючи існування великої кількості позицій вчених щодо приналежності різних галузей права до системи приватного можна зробити висновок щодо відсутності єдиного підходу до розуміння приватного права та його особливостей, однак однастайність у віднесенні цивільного, сімейного та трудового права до приватного є очевидною. У зв'язку з цим, подальше дослідження юридичної відповідальності в приватному праві буде базуватися на розгляді відповідальності саме в цих галузях права.

Група вітчизняних вчених на чолі з Р. Стефанчуком розглядає цивільно-правову відповідальність як самостійний вид юридичної відповідальності, який полягає у застосуванні державного примусу до правопорушника шляхом позбавлення особи певних благ чи покладення обов'язків майнового характеру [1, с. 100]. Таке формулювання, на нашу думку, не враховує можливості добровільного відшкодування завданих збитків правопорушником, а також додаткової відповідальності іншої особи — субсидіарна відповідальність: договором або законом може бути передбачена поряд із відповідальністю боржника додаткова (субсидіарна) відповідальність іншої особи. Якщо основний боржник відмовився задовольнити вимогу кредитора або кредитор не одержав від нього в розумний строк відповіді на пред'явлену вимогу, кредитор може пред'явити вимогу в повному обсязі до особи, яка несе субсидіарну відповідальність (ч. 1, ч. 2 статті 619 Цивільного кодексу України) [2].

Характерною особливістю як цивільних правовідносин, так сімейних і трудових є можливість їх широкого регулювання за допомогою договору. Одним з наслідків порушення або неналежного виконання договору є настання юридичної відповідальності.

Поряд з цим не можна оминути увагою диспозитивність цивільно-правової відповідальності, тобто застосування санкцій до правопорушника можливе лише після звернення потерпілої сторони за захистом свого порушеного права.

Переважно цивільно-правову відповідальність розглядається в ретроспективному аспекті, що з урахуванням тенденцій сучасного праворозуміння не охоплює всіх особливостей зазначених правовідносин.

Виходячи з двохаспектного розуміння юридичної відповідальності необхідно звернути увагу на наявність й позитивного аспекту цивільно-правової відповідальності, в основу якого, на нашу думку, покладено добросовісне виконання особою, покладених на неї обов'язків перед іншою особою, суспільством, державою. Яскравим свідченням цього, на нашу думку, є положення статті 3 Цивільного кодексу України, що визначає загальні засади цивільного законодавства, щодо його справедливості, добросовісності та

розумності [2]. Так, наприклад, укладання договору в цивільному праві зорієнтоване на належне виконання його умов, а добросовісність як одна із засад цивільного законодавства передбачає сумлінне ставлення учасників цивільних правовідносин до здійснення ними своїх цивільних прав і виконання цивільних обов'язків, шанування прав та інтересів інших осіб, моралі суспільства, турботи про власні права й інтереси, а також права та інтереси інших учасників з метою недопущення їх порушення, закріплення можливості адекватного захисту порушеного цивільного права або інтересу [3, с. 31]. Цікавим у цьому контексті є положення ч. 5 статті 12 Цивільного кодексу України — якщо законом встановлені правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права, вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом [2]. У такому випадку законодавцем встановлено презумпцію добросовісності та розумності особи при реалізації нею своїх цивільних прав. Оспорування цієї презумпції здійснюється винятково в судовому порядку. З іншого боку, норма опосередковано закріплює обов'язок учасників цивільного обороту дотримуватися принципів добросовісності та розумності при здійсненні цивільних прав [4, с. 30]. Іншим прикладом для ілюстрації позитивного аспекту цивільно-правової відповідальності є передбачена цивільним законодавством норма ч. 3 статті 14 Цивільного кодексу України щодо забезпечення засобами заохочення та відповідальності, які встановлені договором або актом цивільного законодавства, виконання цивільних обов'язків [2].

Отже, виходячи з аналізу цивільно-правової відповідальності пропонується розуміти останню не лише у контексті відповідальності за вчинене правопорушення та як наслідок обмеження прав матеріального або особистісного характеру, а й з позиції дотримання та належного виконання норм цивільного права через правомірну поведінку суб'єктів.

На думку М. Логвінової, сімейно-правову відповідальність слід визначати як передбачений санкцією норми закону (умовами договору) захід впливу на правопорушника при недотриманні ним вимог закону (умов договору, рішення суду), внаслідок чого він зазнає позбавлення чи обмеження особистих немайнових або майнових прав, що сприяє захисту порушених суб'єктивних прав та інтересів [5].

Виходячи з останнього визначення сімейно-правової відповідальності варто зазначити, що такими заходами впливу на правопорушника, передбаченими сімейним законодавством України може бути визнання шлюбу недійсним (стаття 38 Сімейного кодексу України), позбавлення батьківських прав (стаття 164 Сімейного кодексу України) тощо.

Разом з цим у сфері дії сімейного права можуть бути застосовані міжгалузеві заходи юридичної відповідальності, регламентовані, зокрема, як сімейним, так і цивільним правом. До них можна віднести стягнення неустойки, компенсація матеріальної та моральної шкоди, позбавлення права на спадкування, повернення набутого майна без достатньої правової підстави тощо.

Відповідно до ч. 1 статті 196 Сімейного кодексу України одержувач аліментів має право на стягнення неустойки (пені) у розмірі одного відсотка від суми несплачених аліментів за кожен день прострочення. Стягнення неустойки можливе лише у випадку виникнення заборгованості з вини особи, зобов'язаної сплачувати аліменти, наприклад, якщо особа ухилялася від сплати аліментів, знаходилася у розшуку тощо. Розмір неустойки може бути зменшений судом з урахуванням матеріального та сімейного стану платника аліментів [6]. Неустойка не сплачується, якщо платник аліментів неповнолітній. Зазначена норма передбачає можливість і доцільність застосування до сімейних відносин норм цивільного законодавства [7, с. 128]. Можливість компенсації моральної шкоди, як міжгалузевий захід юридичної відповідальності в приватному праві, передбачено статтею 18 Сімейного кодексу України та регулюється нормою статті 23 Цивільного кодексу України.

Іншим міжгалузевим заходом юридичної відповідальності в сімейному праві є повернення набутого майна без належної правової підстави. Наприклад, згідно з ч. 3 статті 45 Сімейного кодексу України, якщо особа одержувала аліменти від того, з ким була в недійсному шлюбі, сума сплачених аліментів вважається такою, що одержана без достатньої правової підстави [6], і підлягає поверненню відповідно до Цивільного кодексу України [2].

Існування подібних міжгалузевих заходів юридичної відповідальності свідчить про її єдність в рамках приватного права та підтверджує факт наявності відособленої підсистеми відповідальності в системі приватного права.

Іншим фактором, який свідчить про єдність юридичної відповідальності в приватному праві є діалектичний взаємозв'язок ретроспективного аспекту сімейно-правової відповідальності з позитивним, який проявляється не тільки у невідворотному виконанні особою покладених на неї юридичних обов'язків,

а й у її відповідальності перед членами сім'ї, правомірній поведінці. На нашу думку, ключову роль у сімейно-правовій відповідальності відіграє саме позитивна відповідальність як добровільне та сумлінне виконання сімейних обов'язків.

Ведучи мову про позитивний аспект сімейно-правової відповідальності варто відмітити її схожість з цивільно-правовою з урахуванням засад справедливості, добросовісності та розумності, відповідно до моральних засад суспільства (ч. 9 статті 7 Сімейного кодексу України). Знову ж таки законодавець закріплює переважну необхідність належного виконання суб'єктами правовідносин покладених на них обов'язків. Ретроспективний аспект сімейно-правової відповідальності знаходить свій прояв лише у разі невиконання, ухилення або неналежного виконання сімейного обов'язку (ч. 4 статті 15 Сімейного кодексу України).

Аналіз сімейно-правової відповідальності дозволяє зробити висновок щодо необхідності розуміння останньої в першу чергу як належного, добросовісного виконання суб'єктами сімейних правовідносин покладених на них прав та обов'язків, а у випадку їх порушення можливості застосування до них державно-примусових заходів.

П. Пилипенко схиляється до розуміння юридичної відповідальності за трудовим правом як обов'язку суб'єктів трудових правовідносин відповідати за недотримання трудової дисципліни [8, с. 360]. Така позиція, на нашу думку, зводить поняття юридичної відповідальності в трудовому праві лише до одного з її видів — дисциплінарної відповідальності, поза увагою, таким чином залишається відповідальність матеріальна. В. Прокопенко зазначає, що порушення сторонами трудових обов'язків, передбачених в законодавстві про працю, колективних договорах і правилах внутрішнього трудового розпорядку, призводить за певних умов до юридичної відповідальності, під якою слід розуміти заходи державного примусу, що ґрунтуються на юридичному і громадському осуді правопорушника, або встановлення щодо нього певних негативних наслідків у формі обмеження або позбавлення особистих чи майнових прав [9, с. 413].

Цікавим, на наш погляд, є поняття юридичної відповідальності в трудовому праві, запропоноване Л. Космій: відповідальність за трудовим законодавством — окремий вид юридичної відповідальності, що полягає у передбаченому нормами трудового права обов'язку працівника відповідати за вчинене трудове правопорушення і зазнати відповідних санкцій. Підставою такої відповідальності є трудове правопорушення — винне протиправне діяння, яке полягає у невиконанні або порушенні трудових обов'язків працівником [10].

Яскравим свідченням необхідності двохаспектного розуміння юридичної відповідальності в приватному праві є наявність в трудовому законодавстві заохочення, як заходу стимулювання до соціально-активної поведінки особи, що може тягнути юридичні наслідки.

Так, відповідно до статті 143 Кодексу законів про працю України, до працівників підприємств, установ, організацій можуть застосовуватись будь-які заохочення, що містяться в затверджених трудовими колективами правилах внутрішнього трудового розпорядку [11]. Наявність заохочення у працівника створює додаткові права у вигляді надання переваг та пільг у галузі соціально-культурного і житлово-побутового обслуговування (путівки до санаторіїв та будинків відпочинку, поліпшення житлових умов тощо). Таким працівникам надається також перевага при просуванні по роботі.

Відповідальність у приватному праві, на нашу думку, повинна базуватися на встановленні балансу між принципом захисту потерпілої сторони та забезпеченням принципу рівності всіх перед законом.

Така позиція певним чином реалізується у відповідальності в трудовому праві, у випадку, коли законодавець визначає межі відповідальності не лише працівника, а й роботодавця, виводячи їх на один рівень у правовідносинах у процесуальній сфері. Зокрема, визначаються чіткі межі та умови настання відповідальності, що унеможливило використання закону для «гри в одні ворота».

Розгляд юридичної відповідальності в цивільному, сімейному та трудовому праві як елементів системи юридичної відповідальності приватного права дає змогу визначити останню як складний міжгалузевий, функціональний, регулятивно-охоронний інститут, що здійснює вплив на суспільні відносини в сфері приватного права шляхом забезпечення невідворотності виконання суб'єктами права юридичних обов'язків, а у разі порушення ними правових норм шляхом застосування до них державно-примусових заходів.

Таким чином, зважаючи на вищевикладене варто звернути увагу на наступні особливості юридичної відповідальності в приватному праві: юридичну відповідальність в приватному праві варто розуміти з урахуванням її дуалістичної природи — наявності як негативного, так і позитивного аспектів. До підстав виникнення юридичної відповідальності (в негативному аспекті) варто віднести сам факт право-

порушення, який у одному випадку призводить до застосування заходів юридичної відповідальності, а у іншому — передбачає наявність ініціативи потерпілої сторони, і в позитивному аспекті — належне виконання або перевиконання юридичних обов'язків. Суб'єкти юридичної відповідальності в приватному праві є рівні між собою з переважанням відносин координації, автономії; сферу правового регулювання в приватному праві складають відносини, побудовані на приватному інтересі, що накладає відбиток на процедуру притягнення до відповідальності, доведення вини. Характерною особливістю юридичної відповідальності в приватному праві є широке використання міжгалузевих заходів юридичної відповідальності (наприклад, відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заохочення); юридична відповідальність в приватному праві регулюється не лише нормами законодавства, але й за допомогою широкого використання договору.

Використані джерела:

1. *Цивільне право України*: [навч. посіб.] / Ю.В. Білоусов, С.В. Лозінська, С.Д. Русу та ін.; [за ред. Р.О. Стефанчука]. — К.: Прецедент, 2005. — 448 с.
2. *Цивільний кодекс України* від 16.01.2003 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
3. *Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України*: [у 2 т.] / [відп. ред. В.Г. Ротань]. — [2-е вид.]. — Х.: Фактор, 2010. — Т. 1. — 800 с.
4. *Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України*: [у 2 т.] / [за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця]. — [4-те вид., перероб. і допов.]. — К.: Юрінком Інтер, 2010. — Т. 1. — 1327 с.
5. Логвінова М.В. Цивільна та сімейно-правова відповідальність батьків за правопорушення, вчинювані неповнолітніми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / М.В. Логвінова. — К., 2006. — 20 с.
6. *Сімейний кодекс України* від 10.01.2002 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.
7. *Сімейне право України*: [підручник] / Л.М. Баранова, В.І. Борисова, І.В. Жилінкова та ін.; [за ред. В.І. Борисової та І.В. Жилінкової]. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 264 с.
8. *Трудове право України*: Академічний курс: [підручник] / П.Д. Пилипенко, В.Я. Бурак, З.Я. Козак та ін.; [за ред. П.Д. Пилипенка]. — [2-е вид., перероб. і доп.]. — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. — 544 с.
9. *Прокопенко В.І.* Трудове право України: [підручник] / В.І. Прокопенко — Х.: Консум, 1998. — 480 с.
10. *Косьмій Л.Р.* Відповідальність за трудовим законодавством України: окремі теоретико-правові проблеми // Університетські наукові записки. — 2011. — № 3. — С. 243-248 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Unz/2011_3/38.pdf.
11. *Кодекс законів про працю України* від 10.12.1971 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.

Зелена І. В. Особливості юридичної відповідальності в приватному праві.

У статті розглянуто та охарактеризовано особливості юридичної відповідальності в приватному праві через призму цивільно-правової, сімейно-правової та відповідальності в трудовому праві. Надано авторське визначення юридичної відповідальності в приватному праві. Зосереджено увагу на двоаспектному розумінні зазначеного правового явища.

Ключові слова: цивільно-правова відповідальність, сімейно-правова відповідальність, відповідальність в трудовому праві, юридична відповідальність в приватному праві, негативний аспект, позитивний аспект.

Зеленая И. В. Особенности юридической ответственности в частном праве.

В статье рассмотрены и охарактеризованы особенности юридической ответственности в частном праве через призму гражданско-правовой, семейно-правовой и ответственности в трудовом праве. Предоставлено авторское определение юридической ответственности в частном праве. Сосредоточено внимание на двухаспектном понимании указанного правового явления.

Ключевые слова: гражданско-правовая ответственность, семейно-правовая ответственность, ответственность в трудовом праве, юридическая ответственность в частном праве, негативный аспект, позитивный аспект.

Zelena I. Features of legal responsibility in private law.

The article reviews and describes features of legal responsibility in private law through the prism of civil law responsibility, family law responsibility and employment law responsibility. Courtesy of the author's definition of legal responsibility in private law. Attention is concentrated on the two-pronged legal understanding of this phenomenon.

Key words: civil law responsibility, family law responsibility, employment law responsibility, legal responsibility in private law, negative aspect, positive aspect.

Рекомендовано до друку кафедрою теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ.